

AYDINLANMA VE FRANSIZ DEVRİMİ HAYRANI BİR TÜRK AYDINI*

1930'da İstanbul'da *Serbest İnsanlar Ülkesinde* adlı küçük bir kitap çıktı.¹ Doğu tarzı hikâye ile Aydınlanma çağı tarzı ütopyanın bir karışımı olan bu kitap, zincirlerini kırıp kölelikten kurtulan bir Türk'ün "serbest insanlar ülkesi"ne girişini anlatıyordu. "Pirler" tarafından el verilen Türk, kendi bildiklerinden çok farklı kurumları ve âdetleri hayranlıkla keşfediyor ve sonunda ikna olup serbest insanlar ülkesinin yurttaşı olmayı kabul ediyor, bu ülkenin kanunlarına saygı gösterme ve özgürlüğe hep sadık kalma yemini ediyordu.

Bu eserin yazarı, ünlü bir siyasetçi ve yazar olan Ahmed Ağaoğlu'ydu. Mustafa Kemal'in yakını olarak kabul edilen Ağaoğlu, o sırada Büyük Millet Meclisi'nde Kars mebusu ve Ankara Hukuk Fakültesi'nde hocaydı. 1921'de Anadolu direnişine katıldıktan sonra, yeni rejimde önemli bir rol oynamış, Matbuat Umum Müdürlüğü ve Ankara hükümetinin yan resmi yayın organı *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesinde başyazarlık yapmıştı. Hukukçu olarak 1924 Anayasası'nın hazırlanışına katılmış, Cumhuriyet Halk Fırkası içinde önemli görevlerde bulunmuş, Türk Ocakları'nda canla başla çalışmıştı. Kısacası Ağaoğlu Türkiye Cumhuriyeti'ne hizmet hanesi oldukça kabarılmış bir şahsiyetti. Peki, Atatürk'ün büyük reformlarının hayata geçtiği ve Türkiye'de ekonomik buhranın ilk etkilerinin hissedildiği bir dönemde, 1930'da bu sağlam Kemalistin kaleminden çıkan *Serbest İnsanlar Ülkesinde* gibi tam bir özgürlük bildirgesi ne anlama gelmektedir?

Kitabın girişinde, Ahmed Ağaoğlu Montesquieu'nün farklı yönetim biçimleri arasında yaptığı meşhur ayrımı hatırlatıyordu: Korku üzerine kurulu despotizm, onur üzerine kurulu monarşi ve fazilet üzerine kurulu cumhuriyet.² Bilindiği gibi,

* Bu metin *Les Arabes, Les Turcs et la Révolution Française* içinde yayımlanmıştır, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* özel sayısı, 1989, no: 52/53, s. 186-197; "Révolution française et révolution kémaliste" (Fransız Devrimi ve Kemalist devrim) bölümü sonradan eklenmiştir.

Montesquieu'ye göre cumhuriyetçi yönetim biçimi geçmişe aitti. Antikçağın Atina'sı gibi küçük toprak parçaları için geçerli olan cumhuriyet, büyük devletlerin modern rejimi olamazdı. Montesquieu'nün tercihi, aristokrasi tarafından ılımlaştırılmış bir monarşiden yanaydı. Ağaoğlu bu bakış açısından rahatsız olmaz: Mademki Türkiye, kaderini belirleyen "Dâhi Rehberi" sayesinde bir cumhuriyet olmuştu, o zaman cumhuriyet rejimine özgü bu "fazilet" in ne olduğunu araştırmak gerekir. Bu fazilet neyi kapsamaktadır? Nasıl ortaya çıkmaktadır? Yazar, bunların gerekli sorular olduğunu vurgular, çünkü cumhuriyet, sağlamaştırılması gereken hassas, kolay incinebilir bir yönetim biçimidir.

Bu eser, tek parti sisteminin radikal bir eleştirisi midir? Yoksa Kemalist Devrim'in "liberal" bir yorumu mudur? *Serbest İnsanlar Ülkesinde*'nin anlamı üzerinde bir fikir ileri sürmeden önce, onu Ağaoğlu'nun kariyeri ve eserleri içinde bir yere ve daha genel anlamda 20. yüzyıl başında Türkiye'de liberalizm çerçevesine oturtmayı denemek yerinde olacaktır.

Liberal Bir Aydının Güzergâhı

Ahmed Ağaoğlu Rusya Azerbaycan'ındaki Karabağ'dandır.³ 1869'da Şuşalı zengin bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İlköğrenimini orada gördü, sonra şehrin ortaokuluna gitti. Bu öğrenim ona kendi düzeyindeki bir gencin aldığı klasik eğitim, Arapça ve Farsça bilgisinin yanı sıra modern bir eğitim de sağladı. Daha sonra bu modern eğitimi Tiflis Lisesi'nde sürdürdü (1887) ve 1888'de de Sen Petersburg Politeknik Okulu'na kabul edildi. 1888 sonunda Çarlık Rusya'sının başkentinden ayrılarak Paris'e gitti. Orada altı yıl kalacak, hukuk ve dil alanında yüksek öğrenimini tamamlayacaktı. Scheffer veya Darmesteter gibi hocaların öğrencisi ve Juliette Adam'ın salonunun gediklisi olmuştu. Bu salona devam eden aydınlar arasında Ernest Renan ve Hippolyte Taine gibi isimler vardı. Genç Azeri öğrenci edebiyat alanında ilk adımlarını Paris dergilerinde attı. Cemaleddin Afgani'yle tanıştı ve Ahmed Rıza gibi sürgündeki Jön Türklerle bağlantı kurdu.⁴

1894'te Kafkasya'ya döndüğünde, önce Tiflis, sonra Bakü'de Fransızca öğretmenliği yaptı, Rus gazetelerinde yazdı. Rusya'nın Japonya karşısında bozguna uğraması ve 1905 Devrimi'yle birlikte, Ahmed Ağaoğlu Rusya'nın Türkdil Müslüman halklarının hakları için başlatılan harekete çok etkin bir biçimde katıldı. Hüseyinzade Ali ve Ali Merdan Bey Topçubaşı ile birlikte, Azerice yayımlanan ilk gazetelerden biri olan *Hayat*'ı Bakü'de çıkarmaya başladı, sonra kendi yönetiminde *İrşad* ve *Terakki* dergilerini yayımladı.

1909'da, Rusya'da gericiлик mevzi kazanmaya başlarken, İstanbul'a yerleşti ve

bundan sonraki faaliyetlerini esas olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye çerçevesinde yürüttü. İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyesi ve Afyonkarahisar mebusu olarak siyasi hayata, Darülfünun müderrisi, Türk Ocağı gibi milliyetçi kulüplerin ya da *Türk Yurdu* gibi dergilerin önderlerinden biri olarak da kültürel hayata katıldı. Gazetecilik yapmayı da sürdürdü; *Tercüman-ı Hakikat*'in başyazarı ve Fransızca yayımlanan günlük *Jeune Turc* gazetesinin başlıca sorumlularından biriydi.

Savaş sırasında, Ahmed Ağaoğlu Orta Avrupa'da çeşitli görevlerde bulundu ve 1918'de Osmanlı ordularıyla birlikte Azerbaycan'a gitti. Ertesi yıl İstanbul'a döndüğünde İngilizler tarafından tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. 1920 sonunda serbest bırakıldı, daha sonra Anadolu'ya geçti ve Mustafa Kemal'in direniş hareketine coşkuyla katıldı. Yeni Türkiye'de yukarıda belirtildiği gibi önemli ve çok yönlü bir rol oynadı.

Serbest İnsanlar Ülkesinde yazannın güzergâhı kısaca böyledir. Bu karmaşık yol onu Sen Petersburg, Paris, İstanbul üzerinden ve çeşitli kültürler, kurumlar, siyasi rejimler içinden geçirip Karabağ'dan Anadolu'ya getirmiştir. Bu Azerinin aslında üç vatani vardır: İran, Rusya ve Türkiye. III. Aleksandr'ın Rusya'sı, Nasreddin Şah'ın İran'ı ve Abdülhamid'in Türkiye'si ile otokrasi deneyini yaşamıştır. Ama aynı zamanda yakından ya da uzaktan bir dizi devrime de katılmıştır: 1905 Rus Devrimi, 1906 İran Devrimi, 1908 Jön Türk Devrimi ve daha sonra Bolşevik Devrim ve tabii Kemalist Devrim.

Gazeteci, yayıncı, siyasetçi, parlak bir polemikçi olan Ağaoğlu, Müslüman halkların ve daha genel anlamda "Doğu'nun tarihine ve sosyolojisine ilişkin çok sayıda kitap, makale ve deneme yazmıştır. Doğu'dan söz ederken hem içinde yaşadığı bir coğrafi uzama, hem de Batı'dan farklılaşan daha genel bir siyasal ve kültürel çerçeveye gönderme yapmaktadır. Üstelik bu alan içinde kendini koyduğu yer de değişmiştir. Önceleri onun kendini –o çağdaki Azerilerin birçoğu gibi– her şeyden önce İran'ın kaderiyle ilgilenen bir Şii Müslüman olarak gördüğünü, "Türklüğe" aidiyetini algılamaya ve Türk milliyetçiliğine "dönmeye" ise ancak 19. yüzyıl sonunda Kafkasya'ya dönüşünden sonra başladığını başka bir yerde anlatmıştı.⁵

Demek ki Ahmed Ağaoğlu için ulusal bilinç İslami kimlik içinde deyim yerindeyse "yer değiştirmişti", ama bütün hayatı boyunca bağlı kaldığı bir fikir vardı: Özgürlük. Tiflis Lisesi'nde öğrenci olduğu ve III. Aleksandr'ın otokrasisine karşı yasadışı muhalefet hareketine katıldığı günlerden ölümünden hemen önce çıkmış son makalelerine kadar, özgürlüğe olan inancını açıklamaktan geri kalmadı. Bu özgürlük yalnız despotizme karşı değil, serbest rekabeti ve *bireyin* gelişmesini engelleyen dinsel, toplumsal, hukuki ya da kültürel kullarımlara ve kısıtlamalara karşı da savunulmalıydı.

Birey; onun düşüncesinin anahtar sözcüğü budur. Ahmed Ağaoğlu tarih ve sosyolojiyi incelerken, insanlığın bireyselliğe doğru aşamalı bir gelişme gösterdiği kanısına varır. İlkel kableden modern çağa kadar, farklılaşma, özelleşme ve bireyselleşmeden oluşan üçlü bir sürecin varlığını fark eder. Tarih, bireyin yükselişine doğru ilerlemektedir. Topluma –doğa olarak statiktir– dinamizmi katan bireydir. Ağaoğlu'na göre, ortaçağ toplumlarını modern toplumlardan ayıran, birincilerin cemaat, kolektivite, ikincilerin ise bireysellik üzerine kurulu olmalarıdır.⁶ Ona göre, modernite oluntusu tarihte, terimin siyasi anlamında *bireylerin*, yani hakları ve ödevleri olan kişilerin ortaya çıkışına bağlıdır. Modern toplumların temeli bireydir.⁷

Ağaoğlu'na göre Doğu ile Batı tam da bu noktada farklılaşır. Batı'da özgürlüklerin elde edilmesi bireyselliklerin serbestçe gelişmesine izin verip maddi ve entelektüel ilerlemeyi sağlarken, Doğu'da birey boğulmuştur. Tanzimat dönemine kadar uzanan liberal gelenek çizgisinde yer alan Ağaoğlu'na göre, Doğu'nun geri kalmasının sorumlusu özgürlük eksikliğidir. Doğu toplumunun çöküşü ve Batılılaşmanın gerekliliği hakkındaki düşüncelerini en eksiksiz biçimiyle, Malta sürgünlüğü (1919-1920) sırasında yazdığı ve ancak 1927'de yayımlanan *Üç Medeniyet* adlı eserinde sergilemiştir.⁸ Din, ahlak, birey, aile, toplum, devlet, hükümet; "Doğu" toplumunu tüm bu yönleriyle inceleyen Ağaoğlu, kurumlarda ve zihinlerde bireyi boğan bir despotizmin varlığından yakınmaktadır. Ve sonuçta, bugün sivil toplum adını verebileceğimiz olgunun Doğu'da neredeyse hiç bulunmadığını saptar.

Böylelikle Ahmed Ağaoğlu Türk entelijansiyası içinde, en kararlı özgürlük ve radikal Batılılaşma yandaşları arasında yer almaktadır. Bu açıdan, Türk Devrimi'nin ideologu Ziya Gökalp'in geliştirdiği tezlerden çok uzaktır. İki adam Türk ulusal hareketi içinde yan yana çalışmış olsalar da, birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkileri neredeyse taban tabana zıt bir biçimde değerlendiriyorlardı. Durkheim'dan çok etkilenen Gökalp birey karşısında cemaate, hak karşısında ödev öncelik tanıyordu. Diğer yandan, kültür ile uygarlık arasındaki ayrıma dayanarak, Türk toplumunun belli alanlarda Batılılaşmasını savunuyordu. Halbuki Ağaoğlu Batılılaşmanın her alanı kapsamaması gerektiği düşüncesindeydi.

Liberalizmin Kaynakları

1889: Fransa devrimin yüzüncü yılını kutlarken, İstanbul'da Askeri Tıbbiyeli bir grup öğrenci gizlilik içinde, Jön Türk hareketi adıyla bilinen, Abdülhamid'e karşı muhalefet hareketinin temellerini atıyorlardı. Bu çok simgesel bir kesişmedir, çünkü ilk hedefleri Abdülhamid "istibdadına" son vermek ve Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan

etmek olan Jön Türkler, kendilerinin 1789'un mirasçısı olduklarını açıklayacaklardı. 1860'ların Osmanlı liberalleri olan Yeni Osmanlılar, Fransız Devrimi'ne yönelik romantik bakıştan etkilenmişlerdi. Bu bakış vurguyu özgürlük, halk ve vatan kavramlarına yapıyordu. Jön Türkler daha çok, III. Cumhuriyet tarafından geliştirilen "radikal" devrim anlayışından esinlenecekti. Bu yaklaşım, devrimin patlamasında felsefi düşüncelerin rolü, 1789, insan ve yurttaş hakları, bunların evrensel geçerliliği ve dayanışma kavramları üzerinde duruyordu.⁹ Birçok Jön Türk'ün Ecole des Sciences Politiques'te derslerini izlediği Albert Sorel ya da Emile Boutmy gibi en tutucu tarihçiler bile, vatanseverlik nedeniyle Devrim'i savunuyorlardı. 20. yüzyıl başının Türk seçkinleri gerçekten Fransız Devrimi'ne ilişkin bu "radikal" bakışla yetişmişlerdi. Modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal üzerinde Fransız radikalizminin –özellikle de Kilise karşıtlığının– etkisi inkâr edilemez.

1889: Ocak ayında genç bir Azeri öğrenci, devrimin yüzüncü yıl kutlamalarının ve evrensel serginin coşkusuyla yaşayan Paris'e geldi. Ağaoğlu, daha Rusya'daki öğrenimi sırasında halkçı militanlarla ilişki içindeydi. Daha o zamandan 18. yüzyılın Ansiklopedicilerine ve Fransız Devrimi'ne büyük bir hayranlık duyuyordu. Fransa'ya gitmek üzere Rusya'dan ayrıldığında, "büyük devrimin vatanında" olacağını düşündüğünde duyduğu coşkuyu ve heyecanı itiraf etti.¹⁰ Arkasında petrol devriminin daha yeni başladığı bir Azerbaycan bırakan Ağaoğlu, 1889 evrensel sergisinde gözler önüne serilen (Eyfel Kulesi ve "elektrik perisi") Batı'nın ilerlemelerinden derinlemesine etkilendi. Bir başka büyük etkilenme: Colège de France'ın avlusunda Voltaire'in heykeli önünde donup kaldı. "O çok zayıf, alaycı, haksızlığı ve aptallığı asla cezasız bırakmayan yüzüyle, sanki önümde canlı olarak duruyordu."¹¹

Genç Ağaoğlu'nun Aydınlanma'ya, Fransız Devrimi'ne ve daha genel anlamda liberal Batı'ya duyduğu hayranlık, sona ermeyecektir. Ancak kimi zaman bazı eleştirileri olduğu da hissedilmektedir. Örneğin Ağaoğlu, 16. Louis ve çevresi birkaç akıllı reformla devrimi ve onunla birlikte gelen şiddeti kolayca geçiştirebilir, böylece Fransa ve onu izleyen diğer ülkeler birçok acıyı yaşamaktan kaçınabilirdi, diye düşünmektedir.¹² Başka bir yerde devrimci dönemi, bir "volkan"a, bir "sel"e, kendi yaratıcıları da dahil olmak üzere "her şeyi silip süpüren" bir "tufan"a benzetmektedir.¹³ Bu, şiddeti eleştiren ama devrimci süreci onaylayan bir insanın söylemidir. Bu da zaten o dönemin Türk entelijansiyasının karakteristik bir tutumudur. Belki de bu nedenle Osmanlıca sözlükte, "*révolution*" kelimesinin tam karşılığı bulunmamakta, hep "ihtilal" ile "inkılap" arasında tereddüt edilmektedir.

Bütün bunlar bir yana, Fransız Devrimi Ahmed Ağaoğlu'nun düşüncesinde olağanüstü bir yer tutar. O bu devrimi öncelikle toplumların ilerlemesinde düşüncelerin

yeri ve aydınların rolü konusunda harika bir ders olarak görür. Aslında Ağaoğlu devrimin doğrudan Aydınlanma'nın ürünü olduğu kanısındadır. Devrim insanlarının 18. yüzyıl filozoflarından beslendiklerini yineler. "Büyük Fransız İnkılabı'nın tarihini mütalaa ediniz [okuyunuz]: Mirabeau'dan Robespierre'e, Charlotte Corday'den Madame Rolland'a kadar (...) bütün kahramanları Voltaire'den, Diderot'dan, Montesquieu'den ve bilhassa Rousseau'dan mühlhemdirler [esinlenmişlerdir]." İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi doğrudan Rousseau'nun görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Girondinlerin başvuru kaynağı *L'Esprit des Lois*'nin, Montagnardların başvuru kaynağı ise *Contrat social*'in yazandır.¹⁴ Aydınların rolü, bu kez tersten giderek, Müslüman halkların tarihince de kanıtlanmaktadır. "Erbab-ı kalem" bayağı dalkavukluklar aracılığıyla despotlarla uzlaşabilmek için eleştiri görevlerini yerine getirmediklerinden, İslam ve genelde Doğu ülkeleri tam bir çöküş içine girmiştir.¹⁵

Son olarak ve hiç kuşkusuz en önemli nokta budur, Fransız Devrimi Ağaoğlu'nun gözünde bireyin kurtuluşu tarihinin belirleyici bir evresini temsil etmektedir. Şöyle yazar: "Yüksek ferdiyet, serbest saha üzerinde serbest faaliyet, serbest müşareket [ortaklık] ve serbest rekabet esaslanna müsteniddir. Bu esaslan ilk evvel Fransız İnkılabı Kebiri tatbik etmeye başladı ve o zamandan itibaren Garp'ta aile, devlet ve cemaat teşkilatlarının kâffesi mezkûr esaslardan mülhem olmaya koyuldu."¹⁶ Bu nedenle Ağaoğlu'nun eserlerinde, "bireyin doğuş belgesi" diye adlandırılan (Louis Dumont) İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne çok sayıda gönderme bulunmasında şaşırıcı bir yan yoktur. Ağaoğlu Fransız Devrimi'ni toplum-birey ilişkileri sorunsalı içine yerleştirir; Auguste Comte'tan beri devrimin gündeme getirdiği ve şu şekilde ifade edilebilecek temel soru tartışılmıştır: "Bireylerin var olmaya başladıkları andan itibaren toplum ne olacaktır?" Olaydan yüz yıl sonra yazan ve Batı tarafından gerçekleştirilmiş ilerlemeleri de gözlemleyebilmiş Ağaoğlu'nda bu soru başka bir biçime bürünür: "İçinde bireylerin bulunmadığı bir toplum neye benzer?" Sorunun yanıtını şöyle verir: "Fertsiz cemaat tasavvur etmek elsiz, ayaksız, başsız ve gövdesiz insan tasavvur etmektir."¹⁷

Bireye, rekabete böylesine yer veren bir aydın üzerinde İngiliz liberalizminin ne kadar etkisi bulunduğu haklı olarak sorulabilir. Gerçeği söylemek gerekirse, bu soru Ahmed Ağaoğlu örneğini aşmakta, tüm Osmanlı ve Türk entelijensiyasını ilgilendirmektedir. Genel anlamda, Fransız dili ve kültürünün hegemonyasının İngiliz düşünceleri önünde kesin bir engel oluşturduğu söylenebilir. İngiliz düşüncelerinin Türk seçkinlerine ulaşmayı başardıkları durumlarda bile, buna Fransız yazarlar aracılık etmiştir. Bu konuda en anlamlı örnek, İngiliz modelinin büyük hayranı, Fransız Edmond Demolins'i okuyarak, İngiliz liberalizminden beslenen Prens Sabahaddin'dir.¹⁸ Ağaoğlu ise, 19. yüzyıl sonunda İngilizlerin İran'da çevirdikleri dolaplara yönelik ilk

eleştirilerinden beri, İngiltere'yi Müslüman ülkelerin baş düşmanı olarak görmekten asla vazgeçmemiştir. Foreign Office tarafından kınanan İngiliz düşmanlığı kuşkusuz İngiliz demokrasisini bir esin kaynağı olarak kabul etmesine pek elverişli değildi. Bununla birlikte 1925-26'dan sonra, Türkiye Cumhuriyeti ile İngiltere arasındaki ihtilaf halledilmeye başlanınca (Musul sorununun çözümü) tavrının esnekleştiği görülmektedir. 1927'de yayımlanan *Hukuk-ı Esasiye Notları* İngilizlerin demokrasi deneyine giderek artan bir ilgiyi yansıtmaktadır.¹⁹ 1929'da yayımlanan *İngiltere ve Hindistan* başlıklı bir broşür daha da ileri gider: Ağaoğlu bu eserde *Magna Carta*'nın, *Bill of Rights*'ın ve *Habeas Corpus*'un İngiltere'sine hayranlığını itiraf eder. Herkesin örnek aldığı ve başka yerlerde kanlı devrimlere, geçmişin yok edilmesine yol açarken, İngiltere'de "tedrici bir şekilde ve doğallığı içinde yerleşen" demokratik sisteme övgüler yağdırır.²⁰ İngilizlerin girişimcilik ruhunu över, bu ruha diğer halkları hor görme ve üzerlerinde egemenlik kurma eğiliminin eşlik etmesinden ise yakınıdır.

Fransız Devrimi ve Kemalist Devrim

Her şeye rağmen Ağaoğlu'na göre diğer devrimlerin kökenini Fransız Devrimi oluşturmaktadır. O hem bir kaynak, hem de modeldir. 1913'te yazdığı "Osmanlı İnkılabının Şark'taki Tesiratu" başlıklı bir makalede, 20. yüzyılın başında "Doğu"yu (Rusya, İran, Osmanlı İmparatorluğu, Çin) çalkalayan devrimci hareketlerin 1789'da patlayan ve Avrupa'dan Asya'ya ulaşması bir yüzyıl alan büyük devrimci dalğanın doğal sonuçlarından başka bir şey olmadığını belirtiyordu.²¹ Ağaoğlu'nun yazdığına göre, Fransız Devrimi sınırları aşır Avrupa'da kendini kabul ettirebilmişse, bunun tek nedeni dayandığı düşüncelerin çekim gücü değil, *devrimden önce de* Fransız dili ve kültürünün yaygınlığı sayesinde "Fransız Avrupası" denen yerde önde gelen bir yere sahip olmasıydı. Jön Türk Devrimi için de aynı şey geçerliydi: 1908'den önce Osmanlı İmparatorluğu Halifelik ve İslam aracılığıyla çevresinde güçlü bir nüfuzla sahipti; Jön Türklerin hareketi de bu nüfuz sayesinde Müslüman dünyayı ve Doğu'yu etkiledi.

1919-1923'ün Anadolu Devrimi de aynı süreçten geçti. 1923'te *Yeni Mecmua*'da çıkan bir dizi makalede, Ağaoğlu bu devrimi Fransız Devrimi'nin bir tür tekrarı olarak yorumlar: "Fransa'da devrim ne idiyse, aynı şey yüz yıllık bir arayla Türkiye'de de yaşanıyor ve Doğu halkları Fransız Devrimi'nin Batı'ya yaydığı iyiliklerden faydalanmaya hazırlanıyorlar."²² Bu faydalar, milliyet ve ulusal egemenlik ilkelerinin yükselişidir. Türk Devrimi'nin ürünü olan iki temel metin bunu yansıtmaktadır: "Misak-ı Milli" ve "Teşkilat-ı Esasiye." Birincisi, Türk vatanının

birliğini, özgürlüğünü ve bağımsızlığını bütün dünyaya ilan etmiş, ikincisi ise içerde ulusal egemenliği kurmuştur.

Batı'da bu ilkeleri yayan nasıl Fransız Devrimi olmuşsa, Türk Devrimi de Doğu devriminin başlangıç noktasına işaret eder: "Garp'ta Fransız İnkılabı ile her millet kendi varlığını duydu ve bu varlığa karşı koyulan bütün muzır kuvvetleri tam yüz sene devam eden mücadelelerle kırıp attı; öylece Türk İnkılabı ile de Şark'ta yeni bir devr-i tarihi başlıyor ve bütün Şark milletleri, asırlardan beri kendilerini, hariç ve dahilde ezmekte olan kuvvetlere karşı artık tahammül etmemeye koyuldular."

Ağaoğlu Doğu'nun Türk Devrimi sayesinde kurtulacağı düşüncesini geliştirir: "Bu inkılabı kadar Şark'ta esaslı tebeddüller, göklerden gelen işaretler veya meleklerin ilhamatı ile oluyordu. Bu hal kurûn-ı ûlâdan Türk İnkılabı'na kadar böylece tekerrür edip gelmiştir. Yüzlerce milyon insanlar kendi hayatlarını tanzim ve tertip için yüzlerce seneler bir Buda'nın, bir Zerdüş'tün, bir Mehdi'nin zuhuruna intizar ediyorlardı. Bu defa aynı insanlar, göklere, meleklerle ihtiyaç duymadan, Mehdi'lerin zuhuruna intizar etmeden, kendi mukadderatlarını ellerine alıyorlar ve kendilerini hayatlarına hâkim-i mutlak telakki ederek her an, her dakika ve ihtiyaca göre onu tanzim ve tertip etmek hakkını kendilerinde ve yalnız kendilerinde görüyorlar." Dolayısıyla, o zamana kadar etkileri sadece Batı ile sınırlı kalmış Fransız Devrimi'nin faydalarını Türk Devrimi artık Doğu'ya da yayacaktı.

Ancak, bu karşılaştırma en azından bir temel farklılığı da ortaya koyuyordu. Türk Devrimi çok elverişsiz koşullarda gerçekleşmişti: İç ve dış düşmanlara, İstanbul hükümetine ve eski, yüzlerce yıllık bir zihniyete karşı kendini kabul ettirmesi gerekmişti. Ağaoğlu bu noktayı daha da açar: 1919'un Anadolu'su 1789'un Fransa'sı değildir. Fransız Devrimi, 17. yüzyılın eleştirel düşüncesi (Descartes, Molière), sonra da Aydınlanma çağının felsefi düşüncesi tarafından uzun süredir hazırlanmıştı. 1789'da Fransız toplumunun büyük bir bölümü Devrim ilkelerini ve hangi yönü tutacağını biliyordu. Türkiye'de buna benzer hiçbir şey yoktu: Batılı düşüncelerin etkisi sınırlıydı. Modellerin benimsenmesi çoğunlukla sadece bir öykünme düzeyinde kalmaktaydı; yeni düşünceler sadece İstanbul'a girebilmişti, Anadolu'daki kitleler eski zihniyetlerini koruyorlardı: "Anadolu Altaylar'dan taşınmış kara sabanı ve onunla beraber getirilmiş zihniyeti korumuştur."

1923-24'te ilk Kemalist reformların coşkusu içinde, Ağaoğlu bu eski zihniyetin kısa sürede süpürülüp atılacağından kuşku duymamaktadır. Bu konuda da örnek Fransız Devrimi'dir. "Gelişme için elverişli bir temel oluşturan" milliyet ve egemenlik ilkelerini yayarak, her türlü bilimsel, teknik, sanatsal ilerlemenin yolunu açan Fransız Devrimi olmuştur. Ağaoğlu şu sonuca varır: "Doğu'da da aynı nedenlerin aynı sonuçları yaratacağından kim kuşku duyabilir ki?"²³

Doğu “İstibdadı”

Ağaoğlu'nun Doğu'da yerleşeceğini düşlediği liberalizm, her şeyden önce despotizmin anti-tezidir. Fransa'ya gelir gelmez, Doğu'yu yöneten siyasi sistemin bilincine varabilmiştir. Gerçekten de, Paris'te yaşayan bir “İranlı” olarak, Şah'ın 1889 Evrensel Sergisi'ne yaptığı ziyaretin ayrıcalıklı tanığı olmuştur. İlk anlattığı görüntü, bir arabada yan yana oturan Nasreddin Şah ile Fransız Cumhurbaşkanı Carnot'dur. “Şah'ın tacındaki pırlantalar, gözleri kamaştırıyordu. Göğsü mücevheratla mestur idi. İri gözleri, kalın çatık kaşları, dik başı, tasviri kabil olmayan bir gurur ve tekebbür ifade ediyordu... Carnot'nun sade siyah redingotu, dik beyaz fokolu [faux col] mütevazı tavnı, bu gurur ve tekebbür ile tam bir tezat teşkil ediyordu. Bir ilk defa hür ve serbest bir milleti temsil eden bir reis ile azamet ve ceberutu temsil eden bir müstebidi yan yana görüyordum.” Başka bir zaman çok ilginç bir sahneyi izler: “Gece idi; yine halkın iki safi arasından geçiyordu, yolda üzerindeki mantoyu, her nedense omzunun bir hareketi ile yere attı ve arkasından gelen sadrazama çevrilerek: 'Berdar!' emrini verdi. Zavallı sadrazam, derhal bütün o kalabalığın gözü önünde yerlere kadar eğildi, mantoyu kaldırdı ve bir uşak gibi kolu üzerinde olarak taşıdı, durdu. Şahın bu edası ve sadrazamın bu mezelleti, şark istibdadının mahiyetini gösteren bariz numunelerdendi!”²⁴ Bunlar önemli metinlerdir, çünkü Ağaoğlu'nun daha sonra eserlerinde geliştireceği birçok tema burada bir arada bulunmaktadır: Liberal Batı ile müstebit Doğu arasındaki zıtlık, iktidar simgelerinin önemi, bir “istibdad” modeli olarak İran.

Daha sonra, 1910'da İstanbul'da *Sırat-ı Müstakim*'de çıkan bir makalede, Kaçarların, özellikle de saltanatı 19. yüzyılın neredeyse bütün ikinci yansını kaplayan Nasreddin Şah'ın istibdadının etkilerini uzun uzun anlatacaktır.²⁵ Onun pençesi altında İran'da ne adalet, ne de kanun kalmış, şeriata bile uyulmamıştı. Nasreddin Şah ileri gelenlerin ve ulemanın yetkilerini yok etmişti. İran'ı kendi özel mülkü gibi görmüş, ailesi ve yakınları arasında paylaşmış, mutlak bir keyfi idareyi egemen kılmıştı. Şah'ın çevresi yağlılar, dalkavuklar ve menfaatçilerden oluşuyordu. Kimse iktidarı eleştirmeye cesaret edemiyordu. Zengin İran edebiyatı, Şah'ın şanını öven kasidelerle parlaklığını yitirmişti. Maddi hayattaki güvensizlik ve müsadereler nedeniyle ekonomi de yıkılmıştı. Binlerce köylü kaçıyor ve bir zamanlar “Gülistan” olarak bilinen İran bir çöl haline almaya başlamıştı. Maddi yıkım yine de onarılabildi, ama Nasreddin Şah'ın İran'ı sürüklediği manevi yıkım ne olacaktı?

Demek ki Ağaoğlu'na göre, İran Doğu istibdadının paradigmasını sunmaktadır. *Üç Medeniyet* gibi bir metin incelendiğinde, burada çok eleştirel bir biçimde betimlenen “Doğu toplumu”nun Abdülhamid Türkiye'sinden çok Nasreddin Şah

İran'ından esinlendiği görülür. Burada İran örneği Osmanlı ve Türk toplumunu karikatürleştirmeye yaramaktadır. Ağaoğlu tersten giderek görüşlerini desteklemektedir. Müstebit Doğu'yu karanlık renklerle resmettikçe, özgürlük de o kadar güzel ve gerekli görünmektedir.

Doğu istibdadı, Batı'nın eski rejiminden çok daha katıksız bir türdedir, der Ağaoğlu. XIV. Louis ve I. Nikola hükümdardı, ama yine de belli kurallara ve âdetlere uyuyorlardı. En mutlak keyfi idarenin hüküm sürdüğü Doğu'da bu geçerli değildir; her türlü yerleşik kuralın üstünde egemen olan hükümdarın kaprisleridir. Kimse canından, malından ya da şerefinden emin olamaz.²⁶

Ayrıca istibdad çok uzun süre devam ettiği ve etkileri çok derin olduğu için, devrimlere direnmekte, özgürlük ele geçirildikten sonra da varlığını sürdürmektedir. Örnek yine İran'dan gelir: 1906'da kurulan meşruti rejimden çok kısa sürede istibdadada geri dönülmüştür. Ağaoğlu, şu formülün hiçbir yerde böylesine doğrulanmadığını belirtir: "Özgürlük verilmez, alınır."²⁷ Ağaoğlu'nun gözleri önünde, birkaç yıl içinde Stolipin gericiliği ile sonuçlanan 1905 Rus Devrimi örneği vardı. Jön Türk Devrimi'ne gelince, o da –İran devriminden farklı olarak– İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi bir güce dayanmış da olsa, toplumda derinlere kök salmayı başaramamıştı. Ahmed Ağaoğlu daha 1910'da Jön Türk Devrimi hakkında kuruntulardan uzaklaşmış şu saptamayı yapıyordu: ["Osmanlı devrimi, sadece seçkinleri kapsayan askeri, siyasi bir devrimdir. Kitle eskiden olduğu gibi yaşamayı ve düşünmeyi sürdürüyor."²⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Malta'da tutuklu olarak bulunan Ağaoğlu, kendisinin de içinde yer aldığı Jön Türk rejiminin on yılının bilançosunu çıkarırken bu başansızlık saptaması daha da ağır bir dille ifade edilir.²⁹ Doğu, çok dirençli, ruhlan ve düşünme tarzlarını işgalden vazgeçmeyen bir "istibdad" çeşidi sunmaktadır. Gerçek özgürlüğe ulaşmak için bunun kökü nasıl kazınacaktır?

"Serbest İnsanlar Ülkesinde"

Ağaoğlu, Doğu toplumu üzerine 1919-1920'de Malta'da yazdığı bir dizi makaleyi, 1927'de *Üç Medeniyet* başlığıyla yayımlamaya karar verdi. Önsözde, bu artık hükmü kalmamış bir eserdir, diyordu, çünkü burada önerilen Batılılaşma reformlarının birçoğu Mustafa Kemal'in dâhiyane çabalarıyla zaten gerçekleştirildi. Ama eserin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde bir Türk aydınının ruh halinin ne olduğunu genç kuşaklara göstermek açısından yine de faydalı olacağını düşünüyordu. Fakat bu açıklama pek tatmin edici gözükmemektedir. Gerçekten de *Üç Medeniyet* üç yıl sonra yazılmış *Serbest İnsanlar Ülkesinde*'yle karşı-

laştırıldığında, Ağaoğlu'nu meşgul eden sorunun değişmediği fark edilmektedir: Kemalist reformlara rağmen, istibdattan miras kalan zihniyet ve tavırlar, ruhlara musallat olmayı sürdürmektedir. 1924 Anayasası'nın oluşturulmasına katılan bu hukukçu, tıpkı Montesquieu ve Tocqueville gibi, kanunlardan ve kurumlardan çok *âdetlere* inanmaktadır. Tanzimat'tan beri, Batılılaşmanın Batı'dan esinlenen kurumlar, kanunlar ve yönetmeliklerle halledilebilecek bir iş olduğu sanılmıştır. Ağaoğlu, bunun ancak kısmen doğru olduğu kanısındadır. Özgürlüğün siyasi ve hukuki çerçevesi bir kez kurulduktan sonra, geriye temel bir görev kalmaktadır: Bunu kitlelerin kafasına yerleştirmek ve özgür yurttaşlar yaratmak. *Serbest İnsanlar Ülkesinde*'de anlatılan liberal ütopya bunu hatırlatmaktadır.

Eser çeşitli akımlardan etkilenmiştir. Egemen olan, 1789'un sonucunda ortaya çıkmış Fransız liberal geleneğidir. Anlatılan ülkenin kısmen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nden esinlenen bir "esas yasası" vardır.⁵⁰ Burada "serbest yurttaş"ın hakları ve ödevlerinden, kanunun korunmasından, kamu düzeninin temsilcilerini denetleme gereğinden, bu temsilcilerin yönetimleri hakkında her an hesap verme zorunluluklarından söz edilmektedir. Diğer unsurlar, ağırlıklılık, yemin etme zorunluluğu, vb devrimci ahlak kurallarından esinlenmektedir. Ayrıca "Serbest İnsanlar Ülkesi"nde ülkenin en parlak adamlarının yer aldığı ve neredeyse aynen Académie Française'e benzeyen bir Akademi ve büyük adamların gömüldüğü bir Panteon vardır. Panteon'un üstündeki yazıtta şu cümle görülür: "Büyük adamlara, Serbest İnsanlar Ülkesi'nin şükranlarıyla..."⁵¹ Ama bu tabloya İngiliz demokrasısından eklenmiş unsurlar da göze çarpmaktadır: Örneğin özgürlük adayının, iskemleler üzerine çıkmış hatiplerin halka seslendikleri ve hükümeti açıkça eleştirdikleri bir parktan geçtiği sahnenin Hyde Park'ı çağnşturmamasına olanak yoktur. Ama metnin içine işlemiş "Doğulu" bir esin de göze çarpar. Eser bütünü içinde "pirlerin" yönetiminde "el almayı" betimlemekte, bu yönüyle de "Serbest İnsanlar Ülkesi"ni çok geniş bir tarıkata benzetmektedir. Ağaoğlu, kişisel olarak ilgilendiği Budizmden alınmış bir kavram olan "nefsine hâkimiyet" üzerinde uzun uzun durur. Bir başka temel terim, ev döşemesinde, giysilerde, davranışlarda ve dilde "sadelik"tir. Böylelikle Ağaoğlu sadelik adına, yerel ürünlerle sınırlı bir tüketimi över ve Doğu'da kullanılan karmaşık ve aşırı saygılı birtakım nezaket kalıplarını eleştirip basit, doğrudan ve demokratik bir dil önerir.

Demek ki *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, Ağaoğlu'nun bütün özgürlük deneyimini içine kattığı bir bireşim görünümündedir. Ağaoğlu, temel rolün eğitime düştüğüne inanmakta, sadece eğitimin sadelik, dürüstlük, iyiye ve gerçeğe duyulan aşk gibi yeni değerleri toplumsal bünyeye kazıyabileceğini düşünmektedir. Düşünceleri Montesquieu'nünkilerin bir yankısı gibidir: "Cumhuriyetçi idarede eğiti-

min bütün gücüne ihtiyaç duyulur.” Ağaoğlu, eleştiri işlevlerini yerine getirmeleri ve “halka gitmeleri” gereken aydınların rolüne de inanmaktadır. Ağaoğlu’nun düşlediği demokrasi, doğrudan bir demokrasi değil, halk tarafından seçilmiş temsilciler aracılığıyla uygulanan bir rejimdir; bu temsilciler üstlerinde her bireyin denetiminin ağırlığını hissetmelidir – bu nokta üzerinde çok durur.

Bireysellik, ama onun yanı sıra yardımlaşma. Ağaoğlu’na göre bireysellik bencilliklerin ve bireysel tutkuların egemenliğine değil, tam tersine dayanışma ve yardımlaşmaya yol açar. Sadece güçlü bireyler başkalarına hizmet edebilir. Ağaoğlu, Doğu’da gerek aile gerekse toplum içindeki dayanışma ağlarının zayıflığından yakındığı *Üç Medeniyet*’te savunduğu tezleri yineler; bu zaaf toplumun, bir kum yığınının taneleri gibi birbirinden ayrılmış, iktidardan istediği gibi oynadığı bireyler toplumu haline gelmesine yol açmaktadır. Batı örneği, bireyselliğin dayanışmayla atbaşı gittiğini göstermektedir; bunun kanıtı dernek hayatındaki gelişmedir (Ağaoğlu, Charles Gide’i kaynak göstererek, Fransa’da 20. yüzyıl başında 60.000 dernek bulunduğunu belirtir).

Son olarak, Ağaoğlu’nun peşinde olduğu “fazilet”, biraz Montesquieu’de de olduğu gibi, kamu yaran için kendi kişisel çıkarlarından vazgeçebilme yeteneği olarak tanımlanabilir. Ayrıca son eserlerinden birinde, Ağaoğlu, kendi içindeki bencillik ve özgecilik paylarını belirlemek üzere bir tür vicdan tahliline girişir.³² Ama “fazilet” aynı zamanda, Batı’da kökleri Sokrates’e kadar uzanan bir geleneğe göre, kanunlara da bağlıdır; halbuki Doğu’da “fazilet” olarak görülen kanuna değil hükümdarın şahsına bağlıdır.

Sonuçta, bazı kaygı uyandırıcı yönlerine rağmen –özgürlük adına, bir sürü kötü, yalancı, casus, korkak, kurnaz, açgözlü yurttaşın “Serbest İnsanlar Ülkesi”nden ihraç edilmesi³³–, Ağaoğlu’nun eseri Türkiye’ye daha fazla özgürlük ve demokrasi getirmek için yapılmış dokunaklı bir savunma gibi görünmektedir.

Sonuç

Serbest İnsanlar Ülkesinde’nin yayımlanmasından sadece birkaç ay sonra, Ağustos 1930’da, Türkiye bir siyasi çoğulculuk deneyi yaşayacaktı: Mustafa Kemal’in isteğiyle, Türkiye’nin eski Paris Sefiri Fethi Okyar tarafından Cumhuriyet Halk Fırkası’na muhalif Cumhuriyetçi Serbest Fırka kurulmuştu. Yeni fırkanın önde gelen isimlerinden biri de Ahmed Ağaoğlu’ndan başkası değildi.³⁴ *Serbest İnsanlar Ülkesinde*’den gereken “hisse” çıkarılmış mıydı?

Ama Serbest Fırka deneyi, ülkedeki gizli hoşnutsuzluğu açığa çıkardığı için,

kısa ömürlü oldu: Yeni fırka Kasım 1930'da kapatıldı. Diğer yandan 1929 buhranının ilk sonuçlarına karşı koyabilmek için, Türkiye ekonomik düzeyde yavaş yavaş güdümlü bir anlayışa doğru yöneliyordu. Özellikle de *Kadro* dergisi (1932-1934) çevresinde toplanmış bir grup aydın çok canlı bir biçimde devletçiliği savunuyordu. Ahmed Ağaoğlu'nun bu noktada bir kez daha karşımıza çıkıp bu ekibe eleştiri oklarını yöneltmesinde ve devletin ekonomiye olabildiğince az müdahale etmesini savunmasında şaşırtıcı bir yan yoktur.³⁵

Demek ki liberalizm rüzgân birkaç yıl içinde hem siyasi, hem de ekonomik düzeylerde dönmüştü. Bir liberalizm şampiyonu olarak, Ahmed Ağaoğlu bu yön değişikliğinin sıkıntılarını kişisel düzeyde de çekmek zorunda kaldı: Önce Büyük Millet Meclisi'ndeki mebusluk, sonra da 1933 üniversite temizliği sırasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki profesörlük görevini yitirdi.

Hayatının son altı yılında liberalizm avukatlığından yine de vazgeçmedi. Ama giderek tecrit oluyordu. Devletçilik bahsindeki başlıca hasmı ve devletle sonradan ittifak yapmış eski bir komünist olan Şevket Süreyya Aydemir 1934'te *Kadro* dergisinde anlamlı bir biçimde "1789 İhtilalinin Mezanı Başında" başlığını taşıyan bir makale yayımladı.³⁶ Bu makalede bir anlamda devrimin cenazesinin ardından son konuşmayı yapıyordu. Bir yandan 1789 ilkelerine bağlılığı konusunda okuyucuya teminat veren yazar, diğer yandan da 1934 Fransa'sını (parlamentarizm karşıtı ve Stavisky davasının yaşandığı Fransa) bu ilkelere tamamen ihanet etmekle suçluyordu. Üstelik, diye ekliyordu, bu ilkeler altyapıdan koparılmış bir halde ebediyen yaşayamazlar. Örneğin Fransız Devrimi ekonomik özgürlük ilkesini ilan etmişti, oysa artık planlı ekonomi düşüncesi kendini kabul ettiriyordu. Demek ki Fransız Devrimi Türk Devrimi için bir model oluşturamazdı; Türk Devrimi'nin kendisi bir başlangıç ve kapitalizm ile komünizm arasında üçüncü bir yol açan bir modeldi. Hiç kuşkusuz, o sırada rağbet gören düşünceler *Kadro* tarafından savunulan, anti-emperyalizm, milliyetçilik ve devletçilikti. Dergi yetkililer tarafından kısa sürede kapatıldı, ama onun gündeme getirdiği sorunsal Türk entelijansiyasında en azından 1980'lerin başına kadar derin izler bıraktı. Bu tarihten sonra Türkiye'de yeniden liberalizm rüzgârları esmeye başladı.

Notlar

- 1 *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, İstanbul, 1930, 128 s. Eser, birkaç ay önce de *Cumhuriyet*'te tefrika olarak çıkmıştı.
- 2 Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Kitap II ve III. Karş. Louis Althusser, *Montesquieu, la politique et l'histoire*, Paris, 1959.
- 3 Bildiğim kadarıyla Ahmed Ağaoğlu'nun yaşamöyküsü yazılmamıştır. Oğlu Samet Ağaoğlu'nun hatıralarında bazı bilgiler bulunmaktadır: *Babamdan Hatıralar*, Ankara, 1940, ve *Babamın Arkadaşları*,

- Istanbul, tarihsiz. Ayr. bkz. Akçuraoğlu Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, *Türk Yılı* içinde, İstanbul, 1928, s. 419-433 ve Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1979, s. 673-681. İsminin Rusça biçimi Agaieff'tir (ya da Agaev).
- 4 Benim makaleme bkz.: "Azerbaycanlı Bir Aydının İlk Adımları: Ahmed Ağaoglu Fransa'da (1888-1894)", bu derleme içinde s. 103-116.
- 5 Karş. bir önceki notta belirtilen makale.
- 6 Ahmed Ağaoglu, "Biraz Tarihten", *Türk Yurdu*, V/11, Nisan 1912.
- 7 Karşılaştırma amacıyla bkz. Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Paris, 1983.
- 8 Ahmed Ağaoglu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, 1927; 2. baskı, İstanbul, 1972.
- 9 Alice Gérard, *La Révolution française, mythes et interprétations*, Paris, 1970.
- 10 Samet Ağaoglu, *Babamdan Hatıralar*, s. 103-104.
- 11 *Age.*, s. 121.
- 12 Ahmed Ağaoglu, "Osmanlı İnkılabının Şark'taki Tesirleri", *Türk Yurdu*, II/20, Temmuz 1913.
- 13 Ahmed Ağaoglu, *Üç Medeniyet*, İstanbul, 1927, s. 111-112.
- 14 Aynı yer.
- 15 Ahmed Ağaoglu, "İslam Âleminde Görülen İnhitatin Sebepleri", *İslam Mecmuası*, V/2, 1914.
- 16 *Üç Medeniyet*, s. 87.
- 17 *Age.*, s. 93.
- 18 Karş. İlber Ortaylı ve Tekin Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le modèle français: mimétisme ou adaptation?", *L'empire ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, H. Batu ve J.-L. Bacqué-Grammont (ed.), İstanbul, 1986, s. 197-208.
- 19 Ahmed Ağaoglu, *Hukuk-ı Esasîye Notları*, Ankara, 1927.
- 20 Ahmed Ağaoglu, *İngiltere ve Hindistan*, İstanbul, 1929.
- 21 "Osmanlı İnkılabının Şark'taki Tesirleri", *Türk Yurdu*, II/20, 1913.
- 22 "Türk İnkılabı", *Yeni Mecmua*, IV/69, 72, 73, 77, 78, 80, Şubat-Temmuz 1923.
- 23 "Türk İnkılabı", *Yeni Mecmua*, IV/69, 72, 73, 77, 78, 80, Şubat-Temmuz 1923.
- 24 Akçuraoğlu Yusuf, *age.*, s. 423.
- 25 Ahmed Ağaoglu, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", *Sırat-ı Müstakim*, no: 103-110, İstanbul, 1910.
- 26 *Üç Medeniyet*, s. 149.
- 27 Ahmed Ağaoglu, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", *Sırat-ı Müstakim*, no:110, İstanbul, 1910.
- 28 Ahmed Ağaoglu, "Dar ül-Hilafe'de Maarif-i İbtidaiyenin Halli ve Suret-i İslahı", *Sırat-ı Müstakim*, no: 113, Ekim 1910.
- 29 *Üç Medeniyet*, s. 149.
- 30 *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, s. 7-9.
- 31 *Age.*, s. 82.
- 32 Ahmed Ağaoglu, *Ben Neyim*, İstanbul, 1939.
- 33 Jean-Marie Goulemot şöyle yazar: "Bütün ütopyik yaratımların temel özelliği, (...) tüm düzenlenişini tek bir amaca tabi kılmasıdır. Bu amaca yönelmeyen her şey derhal cezaların eğirine çarptırılır: ayınlık ve red", Pascal Ory (ed.), *Nouvelle histoire des idées politiques* içinde, Paris, 1987, s. 58-65, "düşlenen siyaset" başlıklı bölüm.
- 34 Karş. Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey*, Leiden, 1973. Ahmed Ağaoglu Serbest Fırka'yla ilgili bir anı kitabı yayımlamıştır: *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. baskı, İstanbul, 1969.
- 35 *Kadro* ile girdiği polemik konusunda, Ahmed Ağaoglu, *Devlet ve Fert*, İstanbul, 1933. Ve bu eser hakkında, Ayşe Trak, "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi", *Toplum ve Bilim*, 14, 1981, s. 64-83.
- 36 Şevket Süreyya Aydemir, "1789 İhtilalinin Mezan Başında", *Kadro*, 32-33, Ağustos-Eylül 1934.